

1930-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԴԵՄՔԵՐԸ
ԱՆԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԲԱՆԱՎԵՃԵՐՈՒՄ
(Երկու ուրվագիծ)

Հորվածում անդրադարձ է կատարվում 1930-ական թվականների գրական կյանքին ու գրական դեմքերին նվիրված երկու բանավեճի, որոնք տեղի են ունեցել անկախության շրջանում: Հիմնական գծերով ներկայացվում են բանավեճերի կարևոր հարցադրումները, դրանց շուրջ թեր ու դեմ կարծիքները: Առանձնացվում են այն կարևոր հարցերը, որոնց շուրջ դեռ խոսակցություն ու քննարկումներ պետք է սպասել:

Բանալի բառեր՝ բանավեճ, արխիվ, բռնաճնշումներ, վերաբժնորում, գնահատական, մեղադրանք, կոլեկտիվ բնույթ, գրական ընթացք:

Մուտք

Հայաստանի անկախության առաջին տարիներից սկսած, հատկապես տարիներով փակ մնացած արխիվների բացման հնարավորության պայմաններում, տարբեր ազդեցություններից ու տաբուներից ազատագրվելով՝ հրաշալի հնարավորություններ էին ստեղծվել անցյալի գրական կյանքի տարբեր իրողություններ ու հարցեր նոր լույսի տակ քննելու, ինչպես նաև՝ էական վերաբժնորումների համար: Շատ կարևոր էր, որ թյուր մեկնաբանված բազմաթիվ երևույթներ, հարմարեցված մեկնաբանություններ, անտեսված կամ գերազնահատված հեղինակներ ու ստեղծագործություններ վերջապես ներկայացվեն *ինչպես որ կա*-ի սկզբունքով՝ թեկուզև ապագայում նման սխալներն ու վրիպումները կանխելու համար: Թվում էր, թե այս մտահոգությունն ու նպատակն ընկալվելու է միանշանակ, սակայն, պարզվեց, որ ամեն ինչ այդքան էլ հեշտ չէ:

Հայ գրականության պատմության, հատկապես խորհրդահայ շրջանի գրական ընթացքի Ավգյան ախոռների մաքրումը կամ դրա նախաձեռնման փորձերը տարբեր հատույթներում արժանացան տարաբնույթ քննարկումների: Ինչպես և սպասելի էր, ծավալվեցին բանավեճեր, որտեղ, ցավոք, ընթացքում մոռացվում էր բուն նյութը, և առաջ էին գալիս անձնական հարաբերությունները, և խնդիրները քննվում ու քննարկվում էին «ով ում մասին ավելի շատ վատ բաներ գիտի ու կասի» սկզբունքով:

Իհարկե, այդ բանավեճերի արդյունքում կարևոր բացահայտումներ, սրբագրումներ եղան, որ Ավգյան ախոռների ապագա մաքրումների համար լավ հենք կարող են ծառայել:

Մույն հոդվածում ներկայացնում ենք երկու այդպիսի բանավեճ:

1.

1980-ական թվականների վերջին, հասկանալի պատճառներով, Հայաստանում սկսեցին բացեիքաց խոսել որոշ արգելված կամ քիչ քննարկված թեմաների մասին, հրատարակել հուշագրություններ ու տարբեր գրքեր հատկապես 1930-ական

թվականներից ծայր առած բռնաճնշումների մասին: Նախ՝ «Գարուն» ամսագրում, ապա նաև առանձին գրքով լույս տեսավ Վահրամ Ալազանի «Տառապանքի ուղիներով» հուշագրությունը, վերջապես հայրենիքում լույս ընծայվեց Գուրգեն Մահարու «Ծաղկած փշալարերը» վիպակը, Սուրեն Ղազարյանի «Դա չպետք է կրկնվի» հուշագրությունը և այլն:

Այնուհետև արդեն հասանելի արխիվներից հանվեցին և մամուլում հրապարակվեցին ամենատարբեր նյութեր:

Ինչպես և ենթադրելի էր, այս հրապարակումներն անադմուկ չանցան: Մանավանդ որ ոչ միայն հասարակական, այլև մասնագիտական գիտակցության մեջ շատ հարցեր վերջնականորեն չէին պարզաբանվել, որի պատճառով շատուշատ գնահատականներ, մեղադրանքներ ստացվեցին հապճեպ և ունեցան աղետալի հետևանքներ:

«Անպաշտպանվածության զգացումից թելադրված»¹ հոդվածում, որն, ըստ էության, ուղղված էր գրականագետ Դավիթ Գասպարյանի դեմ, որն այդ շրջանում թերևս ամենից շատ էր զբաղվում փակ դռների գաղտնիքներով և հրապարակումներ անում², գրող Անահիտ Մահինյանը գրում է. «Անցյալից ժառանգություն մնացած իրար խժոռելու կիրքը այսօր արդեն հանդես է գալիս այլ անվան տակ, իբրև թե արդարությունը վերականգնելու, ազնվության, հայրենասիրության, մանավանդ՝ հայրենասիրության անունից»:

Մյուս կողմից՝ «Արխիվները բացվել են, բայց արխիվները լրջորեն չեն հետազոտվում: Դրա համար երկար ժամանակ է պետք, իսկ համբերություն չկա»³, - գրում է Մահինյանը: Սա, ըստ էության, փակ դռների գաղտնիքները բացողների ամենամեծ թերությունն էր ըստ նրա:

Անահիտ Մահինյանի այս հոդվածը բավական մեծ արձագանք ունեցավ: Նախ՝ «Գարուն» ամսագրի ընթերցողներից մեկը հանդես եկավ նամակով⁴, որին ի պատասխան Անահիտ Մահինյանն արդեն «Գարուն» ամսագրում հրապարակեց «Մենք դեռ ճամփա ունենք իրար հետ գնալու»⁵ գրությունը: «Չպատասխանելն արդեն հանցանք կլինի» պատճառաբանությամբ՝ Անահիտ Մահինյանի այս, ինչպես նաև նախորդ հոդվածներում բացված խոսակցությանը և մեղադրանքներին անդրադարձավ Ռաֆայել Իշխանյանը⁶:

Անահիտ Մահինյանի հոդվածի մտահոգություններով է իր՝ «Հասկանալու ժամանակը» հոդվածն սկսում գրականագետ Ազատ Եղիազարյանը⁷: «Նորից հեղափոխություն է, և նորից անցյալի ժառանգության հանդեպ վերաբերմունքի խնդիրը

¹ Տե՛ս «Գրական թերթ», 1991, թիվ 9:

² Թերևս իբրև Անահիտ Մահինյանի հոդվածի դրդաշիթ կարող էր ծառայել Դավիթ Գասպարյանի «Մե հետագիծ» հրապարակումը՝ 1930-ականներին իր սև գործունեությամբ աչքի ընկած Արտաշես Ոսկերյանի մասին (տե՛ս «Գարուն», 1991, թիվ 3, էջ 66-69):

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66-69:

⁴ Տե՛ս «Գարուն», 1991, թիվ 9, էջ 31: Սուսաննա Ապրեսյանի նամակը:

⁵ Տե՛ս «Գարուն», 1991, թիվ 11-12, էջ 28-30:

⁶ Տե՛ս Իշխանյան Ռ., «Ճշմարտություն ամենից բարձր է...», «Գարուն», 1992, թիվ 4, էջ 60-61:

⁷ Տե՛ս «Գրական թերթ», 1992, թիվ 5:

հրատապ է դառնում,- գրում է նա:- Երեկ Մայակովսկին և ֆուտուրիստներն էին պահանջում դասականների դուրս նետել ժամանակի նավից, այսօր արդեն մենք ենք պահանջում Մայակովսկուն դուրս նետել»⁸:

Սա նշանակում է, որ գրականության գնահատումը, ըստ էության, վերաճում էր յուրօրինակ պատեհապաշտության, ըստ որի՝ կախված քաղաքական զարգացումներից, իշխանությունների բնույթից, ամեն անգամ պետք է այդ վերաբերմունքներն արվեն, արխիվների նյութերը նորովի մեկնաբանվեն:

«Խնդիրն այն է, որ մենք հասկանանք խորհրդային շրջանի մեր արվեստի և գրականության ներքին հակասականությունն ու ողբերգականությունը», - գրում է Եղիազարյանը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ են սթափ քայլեր. «Ի՞նչ է նշանակում արժեքների վերագնահատությունը մեր օրերում: Այն կարող է երկու իմաստ ունենալ՝ կա՛մ հրաժարվում ենք քարացած պատկերացումներից և գնահատականներից, կա՛մ, ելնելով փոխված քաղաքական իրադրությունից, մերժում ենք այն ամենը, ինչ չի համապատասխանում այսօրվա տիրապետող քաղաքական դոգմաներին և տրամադրություններին: Այս վերջինը մենք ունեցանք հեղափոխությունից հետո և հատկապես 30-ական թվականներին, և, ինչպես ասում են, Աստված չանի այն կրկնվի»⁹:

Ազատ Եղիազարյանի ընդհանուր եզրահանգումը հանուրի տրամաբանությամբ է. «Հիմա գալիս է **հասկանալու** ժամանակը: Եվ դիվաններին պետք է մոտենալ միայն այդ տեսանկյունից: Դիվանները, նրանց պարունակած նյութերը հաշիվներ մաքրելու, նոր «դասակարգային պայքար» բորբոքելու, ողջերի ու մեռյալների դեմ նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու համար չեն: Դրանք մեր գրականության դժվարին, ելկեջներով հարուստ ճանապարհը հասկանալու համար են»³:

Ուշագրավ է, որ Ազատ Եղիազարյանի հոդվածի հրապարակումից անմիջապես հետո, հենց հաջորդ համարում «Գրական թերթը» հրապարակեց «Հայ գրողների գրույցը Ա. Ի. Միկոյանի հետ» նյութը⁴, որը սղագրությունն է 1962 թվականի մարտի 14-ի հանդիպման ու գրույցի: Դժվար չէ նկատել խմբագրության միտումը՝ ցույց տալ, որ անգամ խորհրդային ժամանակներում մի շարք հայ գրողներ, որոնց անկախության այդ առաջին օրերին մեղադրում էին ամենատարբեր հանցանքների մեջ, այնուամենայնիվ, իրենք էլ ժամանակին ազգային պահվածք են դրսևորել⁵:

«Այսպես կոչված «արժեքների վերաբեքավորումը» այժմ դարձել է մեր մտավոր շարժման գլխավոր ձգտումը և ինքնին հրապուրում է հրապարակախոսին, քաղաքագետին, գիտնականին,- խնդրին անդադարձալ նաև գրականագետ Սերգեյ Սարինյանը:- Վերագնահատվում է ամեն ինչ, և ժխտումն ավելի տիրական է, քան

⁸ Նույն տեղում, 1992, թիվ 5:

² Նույն տեղում, 1992, թիվ 5:

³ Նույն տեղում, 1992, թիվ 5:

⁴ Տե՛ս «Գրական թերթ», 1992, թիվ 6:

⁵ Թերևս նման նպատակ էր հետապնդում նաև հետագայում «Գրական թերթի» էջերում Նաիրի Զարյանի՝ Եղիշե Չարենցին և Ալյսեյ Բակունցին նվիրված անտիպ հուշերի հրապարակումը: Տե՛ս՝ համապատասխանաբար «Գրական թերթ», 2000, թիվ 8 և թիվ 9:

հաստատումը, սակայն տակավին յուրացված չէ պարադոքսի ենթակայությունը հավանականության տեսությանը: Մինչդեռ թերևս անհրաժեշտ է խորհել նաև անհավանականության տեսության օրենքներով»⁶:

Ճիշտ է, Մերգել Սարինյանի հոդվածի հակաճառական կամ բանավիճային հենքը այդ ժամանակ արդեն Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի նախարար Հակոբ Մովսեսի մի հարցազրույցն էր⁷, սակայն խնդիրն ու հարցադրումներն այնքան էին այսպես ասած՝ օղի մեջ, որ, անկախ դրդառիթմից ու բուն հենքից, խոսակցություններն արձագանքվում էին:

2.

Երբ, թվում էր, 1990-ականների կեսերին 1930-ականների գրական կյանքի մանրամասներն ու մեղավորների դատապարտումը, Ավգյան ախոռների մաքրման տրամաբանությամբ, արդեն կարելի է փակված համարել, մի նոր ու ծավալուն բանավեճ սկսվեց, որի առիթը Նորայր Ադալյանի «Վերնագիրը՝ 1937»⁸ հոդվածն էր: Իհարկե, ինչպես բնորոշ է մեր գրականության իրականությանը, բախվեցին ոչ թե կարծիքներ ու փաստարկումներ, այլ՝ կարծիքներ, պնդումներ ու մեղադրանքներ: Բայց այնուամենայնիվ, այդ խոսակցությունը էական մի շարք հարցերի պատասխաններ տվեց՝ նախևառաջ վերաբերմունքի և հոգեբանական առաջընթացի առումով:

Ի՞նչ էր ասում այս հոդվածը:

Եթե նախկինում իրավացիորեն դժգոհություն կար, որ դեռ պետք չէ շտապ գնահատականներ տալ, առավել մանրամասն ու համբերատարորեն պետք է ուսումնասիրել ժամանակն ու մարդկանց գործունեությունը, նրանց արածի շարժառիթները, ապա հիմա պարզվում էր, որ գործնականում ոչինչ չի արվել այդ ուղղությամբ, իսկ 1990-ականներին հնչեցված գնահատականներն ու մեղադրանքերը, ինչպես ասում են, կամ մնացել են ուժի մեջ, կամ մնացել որպես օդում արձակված կրակոցներ:

Նորայր Ադալյանի «Վերնագիրը՝ 1937» հոդվածի թիրախն առաջին հայացքից Հրաչյա Քոչարն է: Հոդվածագիրը բերում է բազմաթիվ, նույնիսկ արդեն հանրահայտ փաստեր նրա գործունեությունից, և այդ ամենը հակադրում այն մեծարանքներին ու պատվին, որոնց, այնուամենայնիվ, արժանանում էր նա: Եվ եթե հասկանալի էր այդ ամենը նրա կենդանության օրոք, և եթե հասկանալի էր ինչ-որ տեղ այդ ամենը նաև նրա մահից հետո՝ հատկապես խորհրդային տարիներին, ապա անկախությունից հետո, ըստ Ադալյանի, կտրուկ պետք է վերանայվի այդ ամենը, նույնիսկ ամոթ է, որ նրա անունով փողոց կա Երևանում:

Նորայր Ադալյանին հատկապես մտահոգում է այն, որ Հրաչյա Քոչարի մասին գրված ընդարձակ մենագրություններում ու ուսումնասիրություններում, հանրագիտարանների համապատասխան հոդվածներում ոչ մի կերպ չի հիշվում նրա՝ 1930-

⁶ Մերգել Սարինյան, *Մինչև ե՞րբ և մինչև ո՞ր*, «Գրական թերթ», 1992, թիվ 9:

⁷ Տե՛ս «Երեկոյան Երևան», 1991, թիվ 237:

⁸ Տե՛ս «Գրական թերթ», 2007, թիվ 34:

ականների գործունեության մասին, որին զոհ գնացին շատ-շատերը: «Անհրաժեշտ է Հրայա Քոչարի և նրա նմանների կյանքն ու գործը հիմնովին վերանայել...,- ամփոփում է Ադալյանը: Սա պահանջում են Եղիշե Չարենցը և մեր ամբողջ ազնիվ գրականությունը: ...Պետք է վերանվանել նաև Հրայա Քոչարի փողոցը, որպեսզի այնտեղ ապրողները հանգիստ քնեն»⁹:

Արձագանքները այս հոդվածին եղան գրեթե միանգամից, անգամ՝ իրար հերթ չտալով:

Հակընդդեմ առաջին արձագանքներից մեկն այսպես կոչված՝ ակադեմիական մակարդակով էր: ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը խնդիրը դիտարկում էր հատկապես Հրայա Քոչարի անձի ու գործի գնահատման տեսանկյունից¹⁰: Նորայր Ադալյանի հոդվածում «մենք տեսնում ենք ոչնչացնելու, սևացնելու կիրք միայն», այնինչ՝ «երբ խոսքը գրող-գրականագետի մասին է, մենք ակնկալում ենք հավասարակշռված և մտածված գնահատականներ»¹¹: Ինստիտուտում, իհարկե, ընդունում են, որ «Հրայա Քոչարը, ուրիշ շատերի պես, երեսնական թվականներին թույլ է տվել արարքներ, որոնք մենք այսօր խստորեն դատապարտում ենք», սակայն կարծում են, որ Քոչարի ռազմաճակատային հրապարակախոսությունը, նրա 1960-ականների արձակի դերը ազգային զարթոնքի գործում ապահովում են «Գրողի կենսագրության... ողբերգական հակասություն», որը «չի կարելի սքողել համատարած սև ներկով»¹²:

Եզրահանգմամբ՝ Գրականության ինստիտուտը, ըստ էության, խոսակցության մակարդակը վերադարձնում է 1990-ականների տրամաբանության մեջ, այնինչ, մեր կարծիքով, Նորայր Ադալյանի «Վերնագիրը՝ 1937» հոդվածը միտված էր հենց այդ մեռյալ կետից առաջ շարժվելուն: Գուցե ոչ այդքան կտրուկ, բայց այնուամենայնիվ: «Մենք պետք է իմանանք ճշմարտությունը մեր անցյալի մասին, բայց *ամբողջ* ճշմարտությունը իր ողջ հակասականությամբ: Սևի և սպիտակի պարզունակ հակադրությունները այդ նպատակին չեն ծառայում»¹³ (ընդգծումը բնագրում.– Ա.Ն.),– ամփոփում է Գրականության ինստիտուտը¹⁴:

Արձակագիր Ռուբեն Հովսեփյանը ոչ պակաս կրքով պաշտպանեց Նորայր Ադալյանի տեսակետը¹⁵՝ ավելի շատ ըստ ամենայնի բորբոքված Գրականության ինստիտուտի արձագանքից:

Նախևառաջ՝ արձագանքի կոլեկտիվ բնույթն է Ռուբեն Հովսեփյանի թիրախում, որը, ակամա, վերադարձնում է այն ժամանակները, որի դեմ գրել էր Նորայր Ադալյանը: Եվ ստացվում է, որ դրա դեմ գրելով՝ Գրականության ինստիտուտը հին

⁹ Ադալյան Ն., Վերնագիրը՝ 1937, «Գրական թերթ», 2007, թիվ 34:

¹⁰ «Գրական թերթի» խմբագրությանը, «Գրական թերթ», 2007, թիվ 39:

¹¹ Նույն տեղում, թիվ 39:

¹² Նույն տեղում, թիվ 39:

¹³ Նույն տեղում, թիվ 39:

¹⁴ Այս հրապարակման արձագանք եղավ նաև արտագրական մամուլում, տե՛ս Արիստակեսյան Ռ., Գրականության ինստիտուտի համախոսականի հետքերով, «Ազգ», 2008, 26 հունվարի:

¹⁵ Տե՛ս Հովսեփյան Ռ., «Ճշմարտությունը գտնելու և հաստատելու» ճանապարհին, «Գրական թերթ», 2007, թիվ 43:

Ժամանակներին հարազատ մնալու իր բարդությամբ կամ ցանկությունն է ի ցույց դնում: Մյուս կողմից՝ Ռուբեն Հովսեփյանն ուղղակի կատեգորիկ մերժում է Գրականության ինստիտուտի՝ Հրաչյա Քոչարին արդարացնող ցանկացած փաստարկ, ցանկացած միտք: Հովսեփյանը գալիս է այն եզրահանգման, որ նմանատիպ հարցերն ու շահարկումները, առանց վախի, առանց տարբեր մտավախությունների պետք է օր առաջ բաց քննարկվեն ու հարցերը լուծվեն մեկընդմիջտ: Չի կարելի դա թողնել հաջորդ սերունդներին:

Եվ իսկապես, 1990-ականներին այս խնդրի վերջնական լուծման բացակայությունն էր, որ թեման կրկին արդիական դարձավ 2000-ականներին:

«Սա վիճակ չէ: Սա առողջ վիճակ չէ,– գրում է Ռուբեն Հովսեփյանը:– Կարգին մարդիկ առողջ վիճակում են կտակ գրում: Հիվանդ մարդու գրած կտակը գլխացավանք է դառնում հետնորդների համար: Հիմա մեր սերնդի կտակ գրելու ժամանակն է: Եվ քանի որ մեր սերունդն է ամենամոտը 1937-ին, հենց մենք ենք պարտավոր առանց հանելուկների կտակ թողնել մեզ փոխարինողներին: Նրանք իրենց հոգսերն են ունենալու, մեղք է, որ զբաղվեն մեր կտակի վերծանումով»¹⁶:

Թեմային Էդվարդ Միլիտոնյանի արձագանքը¹⁷ նույնպես, ըստ էության, միտված էր Գրականության ինստիտուտի արձագանքի կոլեկտիվ բնույթին, ինչպես Ռուբեն Հովսեփյանի պարագայում: «Կոլեկտիվ մարդիկ պիղատոսաբար վճանում են ձեռքերը: Նրանք պաշտպանում են իրենց նմանին, իսկ այդ «նմանը» կա բոլոր ժամանակներում,– գրում է Միլիտոնյանը:–... Մենք լավ գիտենք, թե ինչպես են գրվում այդ կոլեկտիվ նամակները. մեկը գրում է ու համաձայնեցնում կամ ստորագրել տալիս, հաճախ մարդիկ ստորագրում են առանց խորանալու նյութի մեջ»¹⁸:

Միլիտոնյանի մտահոգությունն առավելապես ներկայի ու ապագայի համար է, որպես դաս, որպես չկրկնվելու առիավատյալ. «Այո՛, վերարժեքավորելու հոգսը ծանրացել է մեր ուսերին, և որևէ կոլեկտիվ մարդկանց խումբ, որքան էլ ջանա, անկարող է պաշտպանել մեղքը, որ չի մարում ոչ մի ժամանակում: Եվ այդ մեղքը չպետք է գցել ժամանակի ու տիրող բարքերի վրա»¹⁹:

Վերջին միտքն, ի դեպ, թե՛ 1990-ականներին, թե՛ հետագայում և հատկապես այս բանավեճի շրջանակում շարունակում էր մնալ գերիշխող: Թերևս այդպես հեշտ էր ապահովել համահարթեցումն ու փրկել նրան, ում մեծ ցանկություն կար փրկելու:

Մեծ հաշվով, կարելի է ասել, որ 1990-ականների բանավեճի այս նորացված տարբերակն էլ, ըստ էության, հանգուցալուծում չունեցավ: Էական ազդեցություն՝ նույնպես: Ուստի, վստահորեն կարելի է ասել, որ որոշ ժամանակ անց թեման կրկին բացվելու և նույն կրքոտությամբ քննարկվելու է:

Մնում է հուսալ, որ այդ անգամ վերջնականապես:

¹⁶ Նույն տեղում, թիվ 43:

¹⁷ Միլիտոնյան Էդ., Կոլեկտիվ մարդիկ և անհատականությունները, «Գրական թերթ», 2008, թիվ 1:

¹⁸ Նույն տեղում, թիվ 1:

¹⁹ Նույն տեղում, թիվ 1:

ԱՐԿՄԵՆԻԿ ՆԻԿՈԳՈՏՅԱՆ

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЖИЗНЬ 1930-Х ГГ. И ЛИЦА В ДЕБАТАХ КРУГА
НЕЗАВИСИМОСТИ

(два эскиза)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о двух дебатах, посвященных литературной жизни и литературным деятелям 1930-х гг., состоявшихся в период независимости. В частности, сосредоточены основные вопросы дебатов, мнения за и против. Выделяются наиболее важные вопросы, по которым еще ожидаются разговоры и обсуждения.

Ключевые слова - полемика, архив, репрессия, переоценка, оценка, обвинение, коллективность, литературный процесс.

ARKMENIK NIKOGHOSYAN

THE LITERARY LIFE AND FIGURES OF THE 1930S IN THE INDEPENDENCE
PERIOD DEBATES

(Two Outlines)

SUMMARY

The article refers to two debates dedicated to the literary life and literary figures of the 1930s, which took place during the period of independence. Specifically, the main questions of the debates, the for and against opinions are focused on. The most important issues are being separated, on which conversations and discussions are still expected.

Keywords - debate, archive, repression, revaluation, assessment, accusation, collective nature, literary process.